مدیریت و ارتقای کیفیت زندگی در سکونتگاههای غیررسمی در ایران

مرجان دهقانی */ مریم حق‌پناه **

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۸۷/۰۷/۲۳
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۸۸/۰۱/۱۸

چکیده:

سرعت توسعه شهری از ظرفیت و توانایی دولت و شهرداری‌ها در گسترش زیر ساختها و ارائه خدمات و ایجاد اشتغال پیشی گرفته است، در نتیجه پدیده اسکان غیررسمی به سرعت و بصورتی بی‌قاعده گسترش یافته است. آمارها حکایت از آن دارند که جمعیتی از کلان شهرها و حتی بسیاری از شهرهای متوسط در زیستگاههای نابسامان و در حاشیه شهرها اسکان گرفته‌اند که این مناطق جایگاه فقیرترین گروههای جمعیت شهری هستند و معمولاً سطح زندگی ساکنین این مناطق پایین‌تر از خط فقر یا حداکثر همسطح آن است، جمعیت ساکن در این مناطق که اکثریت ایشان را مهاجران از مناطق روستایی تشکیل می‌دهند به شدت گرفتار بیکاری‌اند.
بهترین وسیله برای راه‌اندازی فرآیند نوین توسعه در دل این اجتماعات، ساماندهی و بهسازی کالبدی است که در جریان آن راهبرد توانمندسازی قابل پیاده‌کردن است. مشارکت فراگیر و فعال و ظرفیت نهادینه‌شده با توجه به دستاوردهای ملموس و مقطعی بهسازی کالبدی قابل تداوم وگسترش است و آنچه واقع بینانه و نوع‌دوستانه مورد نظر است، راه حل مداراگرایانه و اصلاح تدریجی در راستای یکپارچگی با شهر رسمی است.

مقدمه

تقریباً یک میلیارد نفر از جمعیت نقاط شهری جهان در محله‌های فرودست شهری سکونت دارند و اکثر این جمعیت نیز متعلق به کشورهای در حال توسعه است. افزون بر این، کانون جغرافیایی فقر جهانی در حال حرکت به سوی شهرهای بزرگ است، فرآیندی که اکنون به عنوان «شهری‌شدن فقر» از آن نام برده می‌شود.

بررسی‌های انجام‌گرفته حکایت از آن دارند که اصولاً رشد سکونتگاههای غیررسمی و نامنظم و شکل‌گیری جزیره های فقر در حاشیه و درون شهرها به دلیل حذف اقشار کم‌درآمد از نظام برنامه‌ریزی و یا لحاظ نکردن آن، به صورت فعال و به عنوان گروههای هدف در سیاست‌گذاریهاست.

آیا به رسمیت شناختن گروههای هدف (اقشار کم‌درآمد) درنظام برنامه‌ریزی از راهکارهای مقابله با

* کارشناس ارشد معماری، کارشناس مطالعات و برنامه‌ریزی و طراحی شهری دفتر فنی امور مشاوران بنیاد مسکن انقلاب اسلامی.
** کارشناس ارشد معماری، عضو هیئت علمی آموزشکده فنی و حرفه‌ای سماء شیراز.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]

تقریباً یک میلیارد نفر از جمعیت نقاط شهری جهان در محله‌های فرودست شهری سکونت دارند و اکثر این جمعیت نیز متعلق به کشورهای در حال توسعه است. افزون بر این، کانون جغرافیایی فقر جهانی در حال حرکت به سوی شهرهای بزرگ است

این مسئله است؟ و آیا شناخت رفتارهای اقتصادی و پویایی درونی سیستم زندگی کم درآمدها، راهکاری جهت اسکان اقشار کم در آمد می‌باشد؟

نقش دولت‌ها در تأمین مسکن تهی‌دستان شهری

بررسی تجربه‌های گوناگون نشان می‌دهد که یکی از عوامل تعیین‌کننده توسعه، کارآمدبودن دولت است.

وجود دولت کارآمد برای فراهم‌کردن کالاها، خدمات، مقررات و نهادهایی که به بازار اجازه رشد و شکوفایی دهد و نیز برای سوق‌دادن مردم به سوی زندگی مطلوب‌تر، حیاتی است. بنابراین وجود چنین دولتی برای نیل به توسعه پایدار در زمینه اقتصادی و اجتماعی و نیزدر عرصه کارآمد ساختن سکونتگاههای شهری و روستایی ضروری است. دولت در فرآیند توسعه اجتماعی و اقتصادی نقش مؤثری دارد، نه به عنوان فراهم‌کننده مستقیم رشد، بلکه به مثابه یک شریک، عامل تسریع و تسهیل‌کننده در روند توسعه می‌باشد.

بطور کلی وظایف دولتها را می‌توان به پنج مقوله بنیادی تفکیک کرد که بدون آنها دستیابی به توسعه پایدار، کاهش فقر و تشریک مساعی و مشارکتی اجتماعی امکان‌پذیر نیست.

تصویر شماره ۱: منطقه حاشیه نشین باقر آباد (حومه تهران)- ساماندهی و سرمایه گذاری در خدمات بنیادی اجتماعی و حفظ محیط زیست از وظایف مهم دولت‌ها جهت پشتیبانی از اقشار کم در آمد و حاشیه نشین است.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]

- پی‌ریزی ساختار قانون و تـأمین ضـمانت‌هـای اجرایی برای آن
- ایجاد فضای سیاست‌گذاری با ثبـات، از جملـه ثبات اقتصاد کلان
- سرمایه‌گذاری در خدمات بنیـادی اجتمـاعی و زیرساختها
- پشتیبانی از گروههای آسیب‌پذیر و کم‌درآمد
- حفظ محیط زیست (تصویر شماره ۱)

بررسی راهبردهای جهانی ساماندهی محله‌های فرودست شهری

یـافتن راه‌حلـی عمـومی و فراگیـر بـرای معـضل بی‌خانمانی یا مسکن نامناسب در شهرهای جهـان از آن جهـت دشـوار اسـت کـه اساسـاً رشـد هـر شـهری و شیوه‌هایی که مدیریت های توسعه شهری برای هـدایت رشد شهرها اتخاذ می‌کنند، ریـشه در تـاریخ، فرهنـگ و همچنین سیاستهای ملی آنها دارد.

سند تنظیم‌شده در سال ۱۹۹۷ به نـام «سـرپناه بـرای همه» آخرین نقطه نظرات برنامه اسـکان بـشر را دربـاره نقش مسکن و تأثیرات اقتصادی مطرح می‌کند کـه اهـم آن عبارتند از:

یـافتن راه‌حلـی عمـومی و فراگیـر بـرای معـضل بی‌خانمانی یا مسکن نامناسب در شهرهای جهان از آن جهت دشوار است که اساساً رشد هر شـهری و شیوه‌هایی که مدیریت‌هـای توسـعه شـهری بـرای هدایت رشد شهرها اتخاذ می‌کنند، ریشه در تاریخ، فرهنگ و همچنین سیاستهای ملی آنها دارد

۱-ایجاد تنـوع در نظـام‌هـای عرضـه مـسکن و خدمات

۲-مشارکت اجتماعی در تشکیل نهادهای محلی

۳-تأکید بر فعالیت‌هـای خـرد مقیـاس، تجمیـع منابع مالی خرد و ایجاد صندوقهای تأمین مالی خـرد یا اعطای خرده وام.

٤-تأکید بر توسعه اقتصادی محلات و بـه بیـان دیگر بازگرداندن رونق اقتصادی به درون محـلات و بافتهای ناکارآمد.

برنامه‌های عملی جهانی برای نیل به توسـعه پایدار سکونتگاهها

با توجه به تحولات نیمـه دوم دهـه ۹۰ مـی‌تـوان گفت کـه برنامه اسکان بشـر در زمینه کاهش فقـر بـر

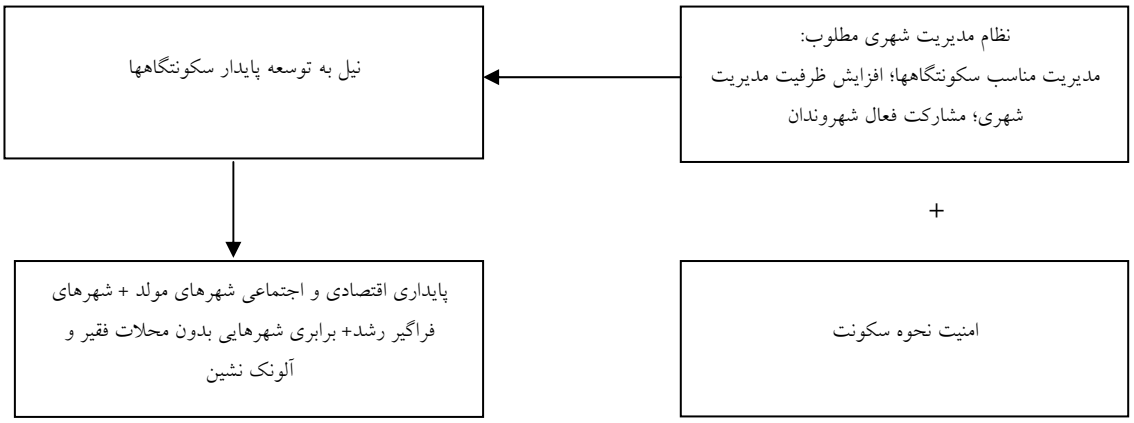

نمودار شماره ۱: برنامه های عملی جهانی برای نیل به توسعه پایدار سکونتگاهها

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]

تصویر شماره ۲: منطقه حاشیه‌نشین باقرآباد (حومه تهران)- یکی از معضلات جوامع در حال توسعه که با ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و اکولوژیکی در ارتباط می‌باشد، حاشیه‌نشینی است.

اساس رویکردی بین بخشی میان راهبردهای تأمین مسکن، توسعه اقتصادی- اجتماعی و توجه به محیط زیست بر چهار محور اصلی به شرح نمودار شماره۱ تمرکز یافته است. (تصویر شماره ۲)

۱- توجه و تمرکز بر یکی از ابعاد کاهش فقر شهری یعنی بهبود وضعیت سرپناه و شرایط کار و فعالیت اقتصادی.

تصویر شماره ۳: منطقه حاشیه‌نشین باقرآباد (حومه تهران)- توجه به ساماندهی وضعیت عمومی حاشیه نشینی در برنامه کار نظام مدیریت شهری است.

۲- جلب توجه سیاست‌گذاران کشورهای در حال توسعه به نقش و اهمیت صنعت ساختمان برای ایجاد رونق اقتصادی و اشتغال‌زایی.

۳-توجه به نظام مدیریت شهری کارآمد و مؤثر جهت توسعه پایدار سکونتگاهها. (تصویر شماره ۳)

٤-همکاری جهانی در جهت افزایش فعالیت ها در زمینه بهسازی نواحی فرو دست شهری، سکونتگاههای غیررسمی و یاری رساندن به شهرهای کشورهای در حال توسعه به منظور بهبود وضعیت عمومی نظام مدیریت شهری.

راهبردها و رویکردهای ساماندهی و کاهش اسکان غیررسمی در ایران

۱- طرح‌ریزی مدیریت کلان شهرها

در سال ۱۳۷٤ هیأت وزیران به پیشنهاد وزارت مسکن و شهرسازی به منظور امکان و ایجاد نظام

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]

معرف‌های مقیاس شهری

حاکمیت شهری مطلوب، عملکرد اقتصادی محلی کارآمد، کاهش سیستماتیک فقر

کاهش فقر	رشد اقتصاد محلی	حاکمیت شهری
– بهبود ارائه خدمات – سیاست قیمت‌گذاری عادلانه – گسترش امنیت برخورداری محل سکونت – بهسازی‌سکونتگاههای غیررسمی – مشارکت فعال زنان – بهبود جمع‌آوری درآمدها – کاهش اتلاف منابع – کاهش ضرر و زیان به سیستمها – بهبود شرایط و دسترسی به منابع اعتباری برای خانوارها	– راهبرد اقتصادی و رشد – بهبود دسترسی و تسهیل شرایط برای منابع اعتباری شهرداری – بهبود روند درآمدها – بهبود ارائه خدمات – حضور و مشارکت بخش خصوصی – حضور و مشارکت بخش غیررسمی – کاهش بدهی شهرداری – فعالیت اقتصادی زنان – بهبود دسترسی و تسهیل شرایط اعتبار درون بخش غیررسمی	– بهبود افزایش مشارکت – دسترسی به اطلاعات – کاهش تنش‌های اجتماعی – مدیریت اجرایی پیش‌بینی پذیر – کاهش تبعیض – ارتقاء مشارکت زنان – ظرفیت‌سازی منظم و سیستماتیک – نهادهای بخش عمومی با سمت‌گیری حمایتی از کم‌درآمدها – چارچوب شفاف نهادی

برنامه‌ریزی واحد برای شهر تهران و سایر شهرهای بزرگ کشور، چارچوب طرح‌ریزی و مدیریت مجموعه شهری تهران و سایر شهرهای بزرگ کشور و شهرهای اطراف آن را به تصویب می‌رساند. در واقع این مصوبه برخاسته از این نگرش بود که برخی از معضلات کلانشهرها و از جمله ساخت‌یابی اسکان غیررسمی ناشی از نظام کارآمد نظارتی است. در ماده۲ این مصوبه بر این نکته تأکید می‌شود که: "هر مجموعه شهری به محدوده‌های کوچک‌تری متشکل از حریم‌های شهرداری‌های داخل مجموعه تقسیم می‌شود، حتی‌الامکان به طوری که هیچ نقطه‌ای از سطح این مجموعه خارج از حوزه نظارت و حریم شهرداری‌های داخل این مجموعه واقع نگردد". مطالعات نشان داده که اسکان غیررسمی از حدود ۵ درصد جمعیت مجموعه شهری تهران در سال ۱۳۵۵ به ۱۱ درصد در سال ۱۳٦۵ و ۱۹ درصد در سال ۱۳۷۵ افزایش داشته است. در سال۱۳۸۲ بار دیگر مجموعه شهری تهران موضوع تصویب‌نامه هیئت وزیران (به شماره ۱۵٦۱/۱۰۰/۰۲) قرار می‌گیرد.

در سال ۱۳۷٤ هیأت وزیران به پیشنهاد وزارت مسکن و شهرسازی به منظور امکان و ایجاد نظام برنامه‌ریزی واحد برای شهر تهران و سایر شهرهای بزرگ کشور، چارچوب طرح‌ریزی و مدیریت مجموعه شهری تهران و سایر شهرهای بزرگ کشور و شهرهای اطراف آن را به تصویب می‌رساند

بنا بر پیشنهاد وزارت مسکن و شهرسازی مشخصه‌ها و شروط تحقق اهداف طرح مجموعه شهری تهران مورد تصویب قرار می‌گیرد. اهدافی که در این سند از آنها نام برده می‌شود عبارتند از:

– ساماندهی فعالیتها در مجموعه شهری تهران، به منظور توسعه پایدار؛

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]

– کاهش خسارتهای اجتماعی– اقتصادی و زیست محیطی ناشی از پراکندگی، نابسامانی و بی‌نظمی در استقرار جمعیت و فعالیت و نحوهٔ استفاده از زمین؛

– ایجاد محیطی قابل زندگی برای کلیه ساکنان مجموعه شهری (تصویر شماره ٤)

تصویر شماره ٤: منطقه حاشیه نشین باقرآباد (حومه تهران)– توجه به بهسازی نواحی فرودست شهری در جهت بهبود وضعیت سرپناه برای کلیه ساکنان مجموعه شهری، از مجموعه کار مدیریت شهری تهران می باشد.

– ایجاد شرایط لازم در مجموعه شهری تهران برای نیل به جایگاه شایسته و ایفای نقش در سطح ملی و بین‌المللی؛

این سند به صراحت به مقوله اسکان غیررسمی نیز اشاره می‌کند:

راهبردهای طرح یادشده به این شرح بیان می‌شود:

- کاهش تمرکز جمعیت و فعالیت در شهر تهران و توزیع آنها در سایر کانون‌های جمعیتی مصوب مجموعه شهری به منظور جلوگیری از پراکندگی بیشتر در روند اسکان جمعیت و استقرار فعالیتها؛
- ایجاد انسجام و ساماندهی و تجهیز کانون‌های جمعیتی عمده مجموعه و تقویت ارتباط بین آنها
- استفاده حداکثر از توان و ظرفیت زیرساختهای موجود.
- بازنگری در سیاستها و برنامه‌های اسکان جمعیت در سطح ملی و استانی با تأکید بر حل مسئله اسکان غیررسمی و تأمین مسکن کم‌درآمدها.

شاید پس از انقلاب این تنها سند و مصوبه رسمی دولتی باشد که هم وجود پدیده‌ای به نام اسکان غیررسمی را می‌پذیرد و هم در پی حل مشکلات مرتبط به این سکونتگاهها و مسکن کم‌درآمدها باشد.

۲– نقش سازمان عمران و بهسازی شهری

نیمه دوم دهه ۱۳۷۰ را می‌توان سرآغاز مشارکت و توجه سازمان عمران و بهسازی شهری (وزارت مسکن و شهرسازی) به احیای بافتهای فرسوده و ناکارآمد شهری و از جمله اسکان غیررسمی دانست.

طرح بافت‌های حاشیه‌ای از نوع طرح‌های معمول همچون طرح هادی، تفصیلی و یا نظایر آن نیست، بلکه نیاز به مطالعات و برنامه ویژه‌ای دارد که هدف آن ارتقای محیط و کیفی زندگی ساکنان اینگونه بافتها باشد

موارد مورد توجه در جهت بهسازی بافتهای مسأله‌دار شهری:

- طرح بافتهای حاشیه‌ای از نوع طرح‌های معمول همچون طرح هادی، تفصیلی و یا نظایر آن نیست، بلکه نیاز به مطالعات و برنامه ویژه‌ای دارد که هدف آن ارتقای محیط و کیفی زندگی ساکنان اینگونه بافت‌ها باشد. (تصویر شماره ۵)

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]

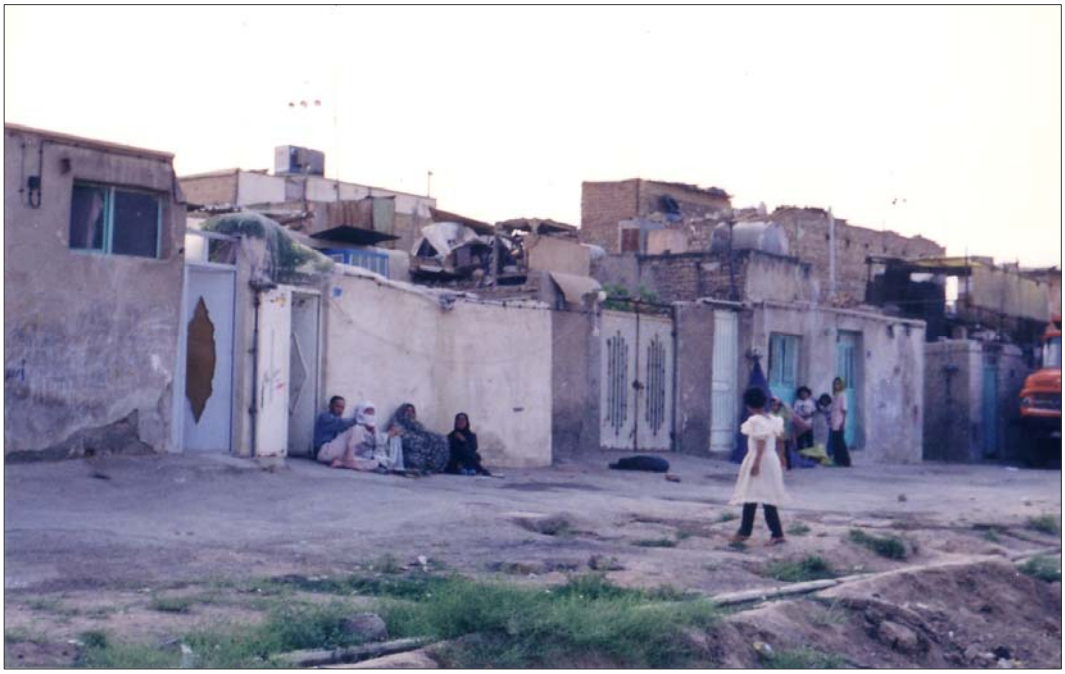

تصویر شماره ۵: منطقه حاشیه نشین باقرآباد (حومه تهران)- عمده‌ترین نماد جهانی حاشیه نشینی، سیمای نامطلوب آن است که احساس و وجدان و دیدگان آدمی را می آزارد.

• ارتقای سطح زندگی ساکنان این بافتها بدون همکاری بین بخشهای مختلف به ویژه نهادهای متولی مدیریت شهری، خدمات و زیرساختهای شهری امکان‌پذیر نیست.

• ارتقای زندگی ساکنان، بدون مشارکت خود آنها کارساز نمی‌باشد.

• به منظور جلوگیری از انجام اقدامات موازی و هماهنگی، همکاری دستگاههای ذیربط در اجرای طرحها، تشکیل ستادی بین بخشهای مختلف به منظور هدایت، راهبری و اجرای طرحها ضروری است.

۳- مشارکت بانک جهانی

همکاری با بانک جهانی در چارچوب پروژه بهسازی شهری و اصلاحات ساختاری بخش مسکن تدوین شده است که دارای دو بخش بهسازی و توانمندسازی سکونتگاههای غیررسمی وظرفیت‌سازی برنامه راهبردی مسکن در سطح ملی است. در بخش بهسازی شهری اهدافی مانند بهسازی کالبدی، توانمندسازی محله و ساکنان مورد نظر هستند و در بخش اصلاحات ساختاری اهداف کلی معطوف به تعدیل قوانین و مقررات بخش مسکن و تأمین مالی و تخصیص یارانه‌ها را شامل می‌شود.

از اهداف کلان سند توانمندسازی و ساماندهی اسکان غیررسمی می توان عوامل ذیل را نام برد.

الف- بسترسازی برای ارتقای شرایط محیطی جهت رشد سلامتی، امنیت، امید، ایمان و کرامت انسانی در سکونتگاههای غیررسمی موجود؛ (تصویر شماره ٦)

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]

تصویر شماره۶: منطقه حاشیه‌نشین باقرآباد (حومه تهران)- از اهداف کلان توانمندسازی و ساماندهی اسکان غیررسمی، ارتقاء شرایط محیطی جهت رشد سلامتی، بهداشت، امنیت، امید، ایمان و.. می باشد.

ب- پیش‌نگری به گسترش اسکان غیررسمی در آینده و زمینه‌سازی برای احداث مسکن مناسب، خدمات پایه و زیربناها در حد استطاعت و دسترسی گروههای کم‌درآمد در فضای رسمی شهر؛

همکاری با بانک جهانی در چارچوب پروژه بهسازی شهری و اصلاحات ساختاری بخش مسکن تدوین شده است که دارای دو بخش بهسازی و توانمندسازی سکونتگاههای غیررسمی و ظرفیت‌سازی برنامه راهبردی مسکن در سطح ملی است

پ- زمینه‌سازی برای بهره‌مندی از امتیازات شهری و تعمیق فرهنگ شهری برای ساکنان این سکونتگاهها به همراه مشارکت همه جانبه آنها در تصمیم‌گیریها و اقدامهای محلی؛

نحوه تحقق این اهداف به شرح زیر مشخص گردیده است:

یکم- بازنگری سیاستهای موجود و تأمین فضای شهری برنامه‌ریزی شده برای کم‌درآمدها: اسکان غیررسمی مجموعه‌ای از تنگناها و مشکلات و نیز قابلیت‌ها و امکانات را در خود دارد که سیاستهای کنونی در استفاده از امکانات نهفته آن برای فائق‌آمدن بر مشکلات موفق نبوده است.

دوم- نقش تسهیل‌کننده و هدایتگر بخش دولتی- عمومی: زمینه‌سازی برای تضمین و دسترسی به سرپناه و خدمات پایه مورد نیاز آن برای همگان از وظایف بخش دولتی- عمومی است که در مورد اقشار کم‌درآمد و فقیر به دلیل پاسخگونبودن بازار به شرایط آنها نیاز به مداخله مستقیم دولت است تا در جهت

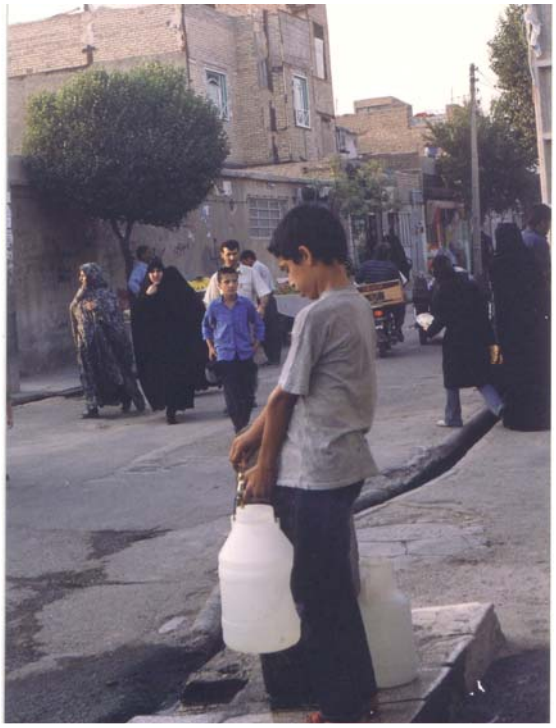

تصویر شماره ۷ : منطقه حاشیه‌نشین باقرآباد – مشارکت و مداخله مستقیم دولت در جهت تأمین، تضمین و دسترسی به سرپناه و خدمات پایه مورد نیاز حاشیه‌نشینان از سیاستهای اجتماعی و فقر زدایی در بعد مسکن می باشد .

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]

سیاستهای اجتماعی و فقرزدایی در بعد مسکن اقداماتی بعمل آورد. (تصویر شماره ۷)

انجام این وظیفه نه بر مبنای تأمین مستقیم همه نیازها و تصدی امور توسط بخش دولتی- عمومی بلکه از طریق فرآیند تسهیل جریان امور و مشارکت فراگیر و توانمندسازی اجتماعات هدف در برآوردن نیازهایشان صورت گیرد.

زمینه‌سازی برای تضمین و دسترسی به سرپناه و خدمات پایه مورد نیاز آن برای همگان از وظایف بخش دولتی- عمومی است که در مورد اقشار کم‌درآمد و فقیر به دلیل پاسخگو نبودن بازار به شرایط آنها نیاز به مداخله مستقیم دولت است

سوم- بسیج منابع حمایت و هدایت‌شده اجتماعات: با تأکید بر حداکثر استفاده از واحدهای مسکونی موجود قابل قبول و همچنین با تکیه بر ارتقای محیطی و بهسازی تدریجی و نه جابجایی و نوسازی تمامی مجموعه.

چهارم- حق اقامت و امنیت در سکونت به همراه مسئولیت‌پذیری مدنی: با تأکید بر اعطای امتیازها و کمکهای دولتی مشروط به مشارکت فعال ساکنان.

پنجم- تقویت بنیان‌های اقتصادی- اجتماعی خانواده با تأکید بر مسکن و اشتغال: تأمین سرپناه مناسب، در حد استطاعت و دسترس، ایمن و برخوردار از خدمات و زیربناهای پایه، فراهم‌نمودن فرصتهای شغلی پایدار با نگرش خرد و از میان برداشتن موانع کالبدی تقویت نهاد خانواده به مثابه واحد بنیادی اسکان غیررسمی.

ششم- رویکرد جامع و قابل گسترش و پیش‌نگر: انتخاب راه حل‌ها با قابلیت تعمیم، تکرار و بازگشت برخی از هزینه‌ها و متناسب با توان مالی خانوارها.

هفتم- تقویت نقش و وظیفه نهادهای مدیریت محلی: با تأکید مشارکت دوسویه اجتماعات و نهادهای محلی (به ویژه شهرداری و شوراهای اسلامی شهرها)، تفویض اختیار حل مشکلات اسکان محلی به سطح محلی.

تصویر شماره ۸: منطقه حاشیه نشین باقر آباد
حاشیه نشینی به مثابه معضل ملی

پایان سخن

بی‌توجهی به اسکان غیررسمی به دلیل نگرانی از تشویق به گسترش آنها، هزینه‌ای به مراتب بیشتر در بر خواهد داشت. در واقع باید عدم تشکیل سرمایه‌های انسانی و اجتماعی در این سکونتگاهها،

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]

هزینه‌های ناشی از عدم بهداشت روانی و جسمی آنها و پیامدهای زیانبار در دیگر اجتماعات را نیز در نظر گرفت. (تصویر شماره ۸)

به بیان دیگر، هدف، جلوگیری از ورود افراد جدید به شهرها نیست، هدف، جلوگیری از تشکیل اجتماعات فقرزده و توسعه نیافته است. چنانچه شرایط مشارکت آنها در ساختن شهر و ادای دین مدنی‌شان فراهم شود، ورود و تلاش شهرنشینان نوینی که قبل از درخواست حقوق خود به انجام تکالیف خود می‌پردازند مشکلی ایجاد نخواهد کرد.

هنگامی که بهبود زندگی اجتماعات برآمده از گنج ناشی از رنج جمعی آنها باشد، دیگر از گداپروری و از باج‌خواهی خبری نخواهد بود و همین ساکنان از سواری‌گرفتن رایگان تازه واردین زیاده‌خواه ممانعت خواهند نمود. در این صورت، حاشیه‌نشینان در فرآیند توانمندسازی به شهرنشینان نوینی بدل می‌شوند که از دیدگاه جامعه مدنی، فعالتر از شهرنشینان موجود خواهند بود.

پی‌نوشت

۱- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۸)، گزارش اقتصادی و ترازنامه سال ۱۳۷۷، تهران؛ بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.

فهرست منابع

۱- اطهاری، کمال، «برنامه‌ریزی و کاستی‌های برنامه‌ریزی در مسکن کم‌درآمدها» در اقتصاد مسکن (مجموعه مقالات آموزشی)، تهران، سازمان ملی زمین و مسکن، ۱۳۸۲.

۲- اطهاری، کمال و جواهری پور، مهرداد، حاشیه‌نشینی در ایران: علل و راه‌حل‌ها، جلد چهارم، تهران؛ مرکز مطالعات و تحقیقات معماری و شهرسازی ایران، ۱۳۸۲.

۳- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، گزارش اقتصادی و ترازنامه سال ۱۳۷۷، تهران؛ بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۸.

٤- رفیعی، مینو، اقتصاد مسکن در اقتصاد مسکن (مجموعه مقالات آموزشی)، تهران؛ سازمان ملی زمین و مسکن ۱۳۸۲.

۵- شیخی، محمد، سکونتگاههای خودرو گذار از حاشیه‌نشینی به الگویی از سکونتگاه پیرامون کلان‌شهرهای ایران در کتاب حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی، جلد اول، تهران؛ دانشکده علوم بهزیستی و توان‌بخشی ۱۳۸۲.

٦- وزارت مسکن و شهرسازی، طرح پژوهشی بررسی حاشیه‌نشینی، تهران؛ سازمان ملی زمین و مسکن ۱۳۸۳.

۷- سکونتگاههای غیررسمی و سابقه همکاری با بانک جهانی، تهران؛ وزارت مسکن و شهرسازی.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]